

KRISTÍNA TKÁČOVÁ – TERÉZIA HARČARIKOVÁ –
ZUZANA IVANOVÁ*

Fenomén smrti a umierania v komunikácii s deťmi

TKÁČOVÁ, K. – HARČARIKOVÁ, T. – IVANOVÁ, Z.: The phenomenon of death and dying in communication with children. *Slavica Slovaca*, 57, 2022, No. 3, pp. 344-353 (Bratislava).

The article points to the importance of communication with terminally ill children as well as the importance of communication after the loss of, for example, a sibling or classmate. Death, dying, the loss of a loved one are difficult topics that arouse fear, concern and respect. However, they are an integral part of life, unfortunately also of children's lives, often already at an early age. It is therefore necessary that the phenomenon of death and dying be communicated in an appropriate way already in childhood, not only with children whose illness significantly limits their life span, but also with their siblings, classmates and parents. Not only the family but also the school plays an important role in such communication. The authors of the paper point to the necessity of training teachers in various types of schools in the field of communication and its specifics in the issue of death and dying. At the same time, they rely mainly on foreign studies, as this issue is still unexplored in Slovakia.

Terminal illness, communication, terminally ill child, death, communication about death, communication about loss, special pedagogy.

Komunikácia s nevyliciteľne chorým dieťaťom

Smrteľne choré deti vedia o tom, že umierajú napriek tomu, že sa dospeli o tom s nimi nerozprávajú. Nie všetky deti sa však dokážu o svojom strachu rozprávať (verbalizovať ho), čo viedlo k domnienke, že si závažnosť svojho stavu neuvedomujú. Dnes už ale vieme, že deti rozumejú, že môžu zomrieť, a preto potrebujú priestor, aby mohli vyjadriť svoje obavy a o svoj strach a úzkosť sa podeliť. „Rozprávať sa so smrteľne chorým dieťaťom a jeho rodičmi nie je ľahké. Predovšetkým rozprávať sa o tom, čo ich trápi, o smrti, čo jej môže predchádzať a čo nasledovať, o tom, čo môžeme urobiť, ako môžeme pomôcť, o tom, kde sú naše hranice.“¹

Deti žijú často v neistote, vobavách napriek tomu, že dospeli sa im snaží všetko vynahradiť; cítia sa osamotené. Aj Kay Blumenthal-Barby² vo svojej štúdií zdôrazňuje, že informácie, ktoré sú primerané veku dieťaťa, znižujú jeho úzkosť. Taktiež zdôrazňuje, že na otázky, ktoré kladie dieťa o svojej chorobe, by sa malo odpovedať primerane veku, zrozumiteľne, priamo a jednoducho. Spomínaná autorka ďalej uvádza, že oficiálne označenie svojej choroby by sa dieťa dozvedieť nemalo, pritom však netreba zamlčovať, že je postihnuté chorobou, na ktorú

*Mgr. Kristína Tkáčová, PhD., doc. PaedDr Terézia Harčariková, PhD., Mgr. Zuzana Ivanová, PhD., Ústav špeciálno-pedagogických štúdií, Katedra špeciálnej pedagogiky, Pedagogická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Račianska 59, 813 34 Bratislava.

¹ Jasenková, M.: Ako žiť spolu až do konca – detská domáca hospicová starostlivosť. Bratislava: Plamienok. 2005, s. 27.

² Blumenthal-Barby, K. a kol.: Opatrovanie ťažko chorých a umierajúcich. Martin: Osveta, 1988. 240 s.

niektoré deti aj umierajú. Podľa Jasenkovej a Mikeskovej „hovoriť s dieťaťom o smrti neznamená kruté vysvetlenie situácie za každú cenu.“³ Dôležité je vybudovať vzájomný dôverný vzťah a učiť sa jeden od druhého. Vyžaduje to však aj čas i hľadanie spôsobu, ako sa k deťom postupne priblížiť. Postupne sa takto otvárajú dvere nevyliciteľne chorým deťom, aby sa sami o svojich problémoch odvážili hovoriť a pýtali sa na to, čo ich zaujíma a na čo chcú poznať odpoveď.⁴ Zámerom komunikácie s dieťaťom, ktoré umiera, je vyhovieť špecifickým potrebám tohto dieťaťa.

Dieťa, ktoré umiera, môže o svojom probléme komunikovať priamo, nepriamo a/alebo prostredníctvom symbolov. Ak sa nevyliciteľne choré dieťa pýta, či zomiera, už si vybralo presnú osobu, ktorej sa to pýta, a už len hľadá uistenie, že je to tá správna osoba. Aj Jasenková a Mikesková potvrdzujú, že dieťa nekladie zisťovacie, ale testovacie otázky, ako napríklad: *Si ten, ktorý mi povieš pravdu?*⁵ Podľa nich si dieťa overuje našu úprimnosť a schopnosť pozrieť sa pravde do očí. Deti si overujú, či má zmysel pred takou osobou otvoriť svoje vnútro. Zomierajúce dieťa si robí starosti o seba a o ostatných. Deti, ktoré sú smrteľne choré, hľadajú spôsoby, ako sa so svojim strachom vyrovnáť. Spoločný problém zomierajúcich detí je strach, že sa na nich po smrti zabudne. Zomierajúce deti často zanechávajú správy svojim rodičom, rodinným členom a priateľom (v závislosti na ich veku a kultúre, ktorej sú členom). Môžu naplávať svoj pohreb a vybrať miesto pohrebiska. Trápi ich, že rodičia po ich smrti budú trpieť. Všetky otázky zomierajúcich detí majú byť dôstojne zodpovedané. Ak sa dieťa opýta: *Idem zomrieť?* – najmúdrejšou a najlepšou odpoveďou je, byť úprimný. Keď sa však dieťa pýta: *Idem zomrieť?* – môže sa nepriamo pýtať aj na to, či to bude bolieť, alebo či konečne bude môcť ísť domov. M. Jasenková⁶ zdôrazňuje, že v komunikácii s nevyliciteľne chorým dieťaťom je potrebné uvedomiť si, že

- zomierajúce deti vedia, že zomierajú;
- zomierajúce deti môžu prežívať úzkosť, opustenosť a strach, ktorý malé deti môžu ťažko vyjadriť. Dieťa rozumie svojej situáciou vzhľadom na vek, duševný vývin, možnej minulej skúsenosti so smrťou a stratou. Do úvahy treba brať aj rodinné a kultúrne hodnoty a vierovyznanie.
- pri komunikácii so zomierajúcimi deťmi treba pozorne a citlivo zohľadňovať verbálnu aj neverbálnu komunikáciu a hľadať spôsoby, aby dieťa neprežívalo veľkú úzkosť;
- treba sa zaujímať o takéto dieťa a pomôcť mu vyjasniť situáciu; deti majú často problém rozlíšiť medzi realitou a fantáziou. Vo svojej fantázií sa môže dieťa cítiť za svoju chorobu vinné a nemocnica, liečba a pod. môže byť z jeho pohľadu chápaná ako trest;
- je nevyhnutné povzbudzovať dieťa, aby vyjadrilo všetky svoje pocity, vrátane svojho hnevu, smútku či úzkosti, čo im poskytne prevziať nad svojím stavom kontrolu;
- je potrebné im zabezpečiť maximálnu fyzickú úľavu a komfort, lebo problémy zomierajúcich detí môžu byť rozmanité, napr. mladšie deti často pociťujú strach zo separácie a naopak – staršie deti pociťujú strach z toho, že budú opustené a že ich telo bude zmrzačené;
- s dieťaťom môžeme komunikovať prostredníctvom expresívnych terapií a umenia;
- treba byť k umierajúcim deťom úprimný, lebo ak sa dieťa priamo opýta, či zomiera a odpoveď je nepravdivá, môže to viesť k deprimovaniu dieťa, čím práve my strácame priestor na ďalšiu komunikáciu s dieťaťom.

³ Jasenková, M. – Mikesková, M.: Pomáhať žiť a zomierať, radovať sa a smútiť. Môj detský pacient je smrteľne chorý, čo ďalej? Detský hospic Plamienok, 2005, s. 28.

⁴ Jasenková, M. – Mikesková, M.: Pomáhať žiť a zomierať, radovať sa a smútiť, c. d., s. 29.

⁵ Jasenková, M. – Mikesková, M.: Pomáhať žiť a zomierať, radovať sa a smútiť, c. d., s. 28.

⁶ Jasenková, M.: Ako žiť spolu až do konca – detská domáca hospicová starostlivosť, c. d., s. 18.

Komunikácia o smrti a strate blízkeho

U detí sa sémantika pojmu *smrť* utvára postupne a zamýšľa sa nad ňou aj vtedy, keď ešte tejto skutočnosti nerozumie. Mnohí rodičia, ba i pedagógovia, psychológovia, lekári a i. sa často mylne domnievajú, že dieťa samotnej smrti nedokáže porozumieť, preto sa komunikácii o nej vyhýbajú.

Smrť je zložitý fenomén, pretože sa v nej prelínajú biologické, sociokultúrne, duchovné a emocionálne prvky. Na posúdenie detského chápania smrti výskumníci zvyčajne prijímajú kognitívnu perspektívu, ktorá sa zameriava na detské spoznávanie smrti ako biologickej udalosti.⁷ V tejto súvislosti sa koncept porozumenia smrti definuje v niekoľkých fázach. Terminológia sa v literatúre môže líšiť, no najčastejšie sa jednotlivé fázy charakterizujú nasledovne:

- nezvratnosť/trvalosť (smrť je trvalý stav, z ktorého niet návratu do života);
- nevyhnutnosť/univerzálnosť (všetky živé veci musia nakoniec zomrieť);
- aplikovateľnosť (zomrieť môžu len živé veci);
- ukončenie (všetky telesné procesy prestávajú fungovať po smrti)
- príčina (smrť je v konečnom dôsledku spôsobená zlyhaním telesných funkcií).⁸

M. Kupka⁹ uvádza základné faktory, ktoré podmieňujú vývin detského porozumenia smrti a postojov, ktoré k tejto téme dieťa zaujíma. Jedným je komunikácia v rodine. To, ako a či rodičia (a tiež ďalší blízki) komunikujú s dieťaťom o otázke smrti, má na dieťa a jeho vývin veľký dosah. Podľa M. Kupku¹⁰ sa však rodičia aj odborníci, pracujúci s deťmi, tejto téme zvyčajne vyhýbajú, pretože si myslia, že je pre deti zbytočne emotívna a náročná, a že sú ešte primalé na to, aby dokázali porozumieť tomu, čo sa deje. Z tejto mylnej domnienky, podľa ktorej deti nerozumejú faktu smrti, vyplýva hneď ďalší chybný úsudok, a to, že deti sú ešte primálne na to, aby boli schopné smútiť a žaliť. Takéto nesprávne presvedčenia, vedúce k nedostatočnej alebo úplne absentujúcej komunikácii s deťmi, môžu mať za následok izolovanie dieťaťa. Podobný názor majú aj Leming a Dickinson,¹¹ podľa ktorých sa deti aj napriek snahe mnohých odborníkov o prelomenie tabu okolo témy smrti naďalej vynechávajú z podobných rozhovorov, a nepodporuje sa tak aj ich slobodné vyjadrovanie sa o takejto téme. Ak o niečom nehovoríme, ešte to neznamená, že nekomunikujeme. Deti sú vynikajúcimi pozorovateľmi a vedia veľa pochopiť z mimiky tváre, z reči tela, pohľadov či gest. Veľa rodičov a odborníkov sa domnieva, že ak s deťmi o tejto téme nebudú hovoriť, bude to pre deti lepšie. Častým dôvodom snahy o vyhýbanie sa podobnej téme je to, že sám dospelý nemá vyriešené všetky otázky a spracované všetky pocity a emócie, ktoré so smrťou a umieraním súvisia, a následne túto tému odmieta, aby sám nemusel čeliť vlastným otázkam, pochybnostiam a strachom, ktorým by bol v podobnom rozhovore vystavený.¹² Takéto snahy chrániť deti pred témou straty však v konečnom dôsledku zvyčajne prinášajú presne opačný účinok, než aký dospelí očakávajú. Rodičia aj odborníci pracujúci s deťmi, si musia uvedomiť, že snahou chrániť deti pred smrťou, ktorá je v konečnom

⁷ Cotton, C.R. – Range, L.M.: Children's death concepts: relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *Journal of Clinical Child Psychology*. 1990, roč. 19, s. 123-127. : <http://dx.doi.org/10.3998/mfr.4919087.0001.107>

⁸ Slaughter, V. Young children's understanding of death. *Australian Psychologist*. 2005, roč. 40, s. 179-186. doi: <https://doi.org/10.1080/00050060500243426>

⁹ Kupka, M. *Psychologické aspekty paliatívnej péče*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2011. 134 s.

¹⁰ Kupka, M. *Psychologické aspekty paliatívnej péče*, c. d., s. 43.

¹¹ Leming, M. R. – Dickinson, G. E. *Understanding dying, death, and bereavement*. 7. vyd. Belmont, California: Wadsworth, 2011. 565 s.

¹² Talwar, V. – Harris, P. L. – Schleifer, M.: *Children's Understanding of Death: From Biological to Religious Conceptions*. 1. vyd. New York: Cambridge University Press, 2011. 189 s. <https://doi.org/10.1098/rstb.2017.0266>

dôsledku súčasťou života, deťom v konečnom dôsledku viac ubližujeme, ako pomáhame. U detí preto vzniká pocit, že žiaľiť a hovoriť o smrti nie je dovolené, čo sa neskôr odzrkadlí aj na ich psychike. Ak dospelí odmietajú o smrti hovoriť, dieťa nadobúda presvedčenie, že smrť je ťaživá, deprimujúca a zlá, a že by sa o nej radšej vôbec nemalo hovoriť. Privádza to k tomu, že sa dieťa bude ešte viac strachovať a nebude sa chcieť rozprávať o vlastných pocitoch a emóciách. Strach dieťaťa z neznámeho je horší, ako sama konfrontácia s realitou.¹³ Dieťa môže o neznámom a záhadnom fantazirovať a v mysli si tak môže vytvoriť najhorší možný scenár, alebo nesprávnu predstavu reality. Ako uvádza Markell, ľudia a osobitne deti sa dokážu vyrovnáť s tým, čo vedia, ale nemôžu sa vyrovnáť s tým, čo nevedia.¹⁴ Nedostatok skúseností a informácií, ku ktorému dochádza práve pri odmietaní komunikácie s deťmi o téme smrti, môže u detí vyústiť do strachu, ktorý často môže byť horší, ako je sama realita. Klindová a Rybárová uvádzajú, že detské strachy a obavy sú v značnej miere ovplyvnené výchovou, ktorá ich buď zmierňuje, alebo nepriaznivo znásobuje.¹⁵ Deti sami často so smrťou a stratou blízkej osoby nemajú veľa osobných skúseností, preto podľa Leminga a Dickinsona¹⁶ pri prvých skúsenostiach so stratou blízkej osoby preberajú vzory správania sa od najbližšieho okolia. Ak dieťa nedostane primerane zodpovedané otázky, pričom reakcie a správanie sa v jeho okolí je nevhodné, rovnako nevhodné správanie s najväčšou pravdepodobnosťou nadobudne aj samotné dieťa. Takéto nesprávne a neprimerané reakcie, ktoré dieťa vyzporovalo a prebralo už v ranom veku od svojho bezprostredného okolia, si následne nesie so sebou. Aj M. Marková¹⁷ a K. Rastislavová¹⁸ sa zhodujú v tom, že pre detské porozumenie smrti je veľmi dôležitý práve vplyv rodičov a ich postoj k téme smrti. Ak sú rodičia v komunikácii o strate blízkeho otvorení a dokážu s dieťaťom o nepokoji, strachoch, myšlienkach a postojoch hovoriť, dieťa si vytvorí primerané a vhodné prostredie pre porozumenie témy smrti a tiež pre prípadné neskoršie zvládanie procesov vyrovnávania sa so stratou a smrťou blízkeho.

Dôležitosť komunikácie o strate blízkeho s deťmi potvrdzuje aj výsledky výskumov,¹⁹ podľa ktorých deti, ktoré dospejú a sú schopné rozlíšiť dočasnú stratu od straty trvalej, nevyhnutne potrebujú dostatok informácií o týchto udalostiach. Takéto informácie okrem iného pomáhajú dieťaťu uvidieť v posledných veciach človeka a s nimi spojených udalostiach nový zmysel. Dieťa získava lepšie porozumenie a dokáže lepšie chápať a prijímať zmysel toho, čo sa udialo, ak sú mu zodpovedané jeho otázky, a zároveň je vedené a povzbudzované k tomu, aby dokázalo vyjadrovať emócie hnevu, smútku i všetky zmiešané pocity, ktoré môže prežívať.

Podľa Langmeiera a Krejčířovej²⁰ je zodpovedanie otázok potrebné aj pre porozumenie ireverzibilite ako atribútu smrti. Dieťaťu je potrebné objasniť a vysvetliť dôsledky a následky smrti a primerane a vhodne podať informácie o tom, že mŕtvy človek sa už nezobúda, nedýcha, nemôže sa pohybovať, necíti bolesť a nepotrebuje jesť či piť. Aj na základe objasnenia takýchto faktov dokáže dieťa lepšie pochopiť, že smrť je konečná. Príležitosti, kedy sa objavuje možnosť

¹³ Schonfeld, D. J.: Talking with children about death. Journal of pediatric health care. National library of Medicine. 1993, s.69-74. : [http://doi.org/10.1016/s0891-5245\(06\)80008-8](http://doi.org/10.1016/s0891-5245(06)80008-8)

¹⁴ Markell, M. A.: Everyone grieves: Stories about individuals with disabilities and grief. 1. vyd. Bloomington: Trafford Publishing, 2013. 60 s.

¹⁵ Klindová, E. – Rybárová, E.: Vývinová psychológia: učebnica pre 3. ročník pedagogických škôl. 2. vyd. Bratislava: SPN, 1975. 176 s.

¹⁶ Leming, M. R. – Dickinson, G. E.: Understanding dying, death, and bereavement, c. d., 565 s.

¹⁷ Marková, M.: Sestra a pacient v paliatívni péči. 1.vyd. Praha: Grada, 2010. 128 s.

¹⁸ Rastislavová, K.: Perinatální paliatívni péče: péče o ženu a její rodinu, rituály rozloučení, proces truchlení a vyrovnávání se se ztrátou. 1. vyd. Praha: Grada, 2016. 200 s.

¹⁹ Parkes, C. M. – Relf, M. – Couldrick, A.: Poradenství pro smrtelně nemocné a pozůstalé. 1. vyd. Brno: Společnost pro odbornou literaturu, 2007. 180 s.

²⁰ Langmeier, J. – Krejčířová, D.: Vývojová psychologie. 3. vyd. Praha: Grada, 2000. 343 s.

komunikovať s deťmi o strate a smrti, možno rozdeliť na dvoch kategórií. Prvou je osobná strata priamo sa týkajúca konkrétneho dieťaťa, napríklad smrť blízkeho príbuzného. Rozhovor je vtedy zvyčajne omnoho bohatší na emócie. Druhou možnosťou je nepriamy kontakt dieťaťa so smrťou, napríklad prostredníctvom médií, ktoré informujú o určitej katastrofe či smrti známej osobnosti. Často môže byť jednoduchšie hovoriť o smrti práve v takýchto menej emocionálne vypätých situáciách, kedy sa strata netýka priamo ani dieťaťa, ani dospelého, ktorý s ním o nej hovorí. V prípade, že je dieťa, napríklad predovšetkým prostredníctvom médií vystavené násilnému úmrtiu či vraždám, je dôležité, aby sme v ňom opakovane vzbudzovali pocity bezpečia a uistili ho, že mu nehrozí žiadne nebezpečenstvo. K rozhovoru o smrti môže tiež viesť pozorovanie prírody s kvitnúcimi a odkvitajúcimi rastlinami, mŕtvym hmyzom, vtákmi a podobne. Niektoré deti môžu byť mŕtvymi živočíchmi fascinované, môžu ich chcieť bližšie skúmať a pýtať sa mnoho otázok. Tento záujem sa môže javiť ako morbidný, ide však len o spôsob, akým sa dieťa zoznauje a učí sa o smrti. Nemali by sme dieťa viesť k pocitom viny či hanby za fascináciu či záujem o takéto javy, ale naopak – na základe základných javov a udalostí pozorovateľných v prírode možno dieťaťu postupne sprístupniť život i smrť každej rastliny, živočicha i človeka. Z. Petriľáková²¹ uvádza aj niekoľko ďalších informácií a odporúčaní, ktorých poznanie a aplikovanie v konkrétnych prípadoch objasňovania tejto zložitej otázky môže pomôcť deťom podporiť ich správne a adekvátne (detské) porozumenie v procese vyrovnávania sa so smrťou blízkej osoby:

1. Je dobré najskôr si otázkami zistiť, čo dieťa už o smrti vie, alebo nevie, či má nejaké chybné názory a predstavy, a tiež rôzne strachy a obavy.

2. Je vhodné pred deťmi priznať a pripustiť, že nemáme odpovede na všetky otázky, ako by sme im mali vysvetľovať a objasňovať niečo, čomu sami celkom neveríme. Takýto prístup môže tiež uľahčiť deťom ich vnímanie vlastnej neschopnosti zodpovedať všetky otázky.

3. Je tiež dôležité deťom vysvetliť, že nie každý má rovnaké odpovede na otázky týkajúce sa smrti. Preukázaním akceptácie voči odlišným pohľadom a presvedčeniam iných ľudí učíme takémuto nastaveniu aj detí, a zároveň im tak uľahčíme ich vlastné slobodné hľadanie toho, čomu budú veriť.

4. Každá i opakovaná otázka potrebuje stručnú a jasnú odpoveď. Postupným dozrievaním a ďalšími skúsenosťami sa menia aj pohľady dieťaťa, ale dieťa sa potrebuje často opakovane zhovárať o rovnakých otázkach, pričom si vyžaduje stále presnejšie, podrobnejšie a konkrétnejšie odpovede.

5. Veľmi dôležité je overiť si, že dieťa správne porozumelo všetkému, čo bolo povedané. Pri neoverení si detského porozumenia sa môže stať, že dieťa niečo nesprávne pochopí, alebo si niečo, čo mu nebolo jasné, doplní na základe vlastnej fantázie, ktorá môže byť veľmi vzdialená realite.

6. Je potrebné vytvoriť priestor otvorenej komunikácii a povzbudzovať detské pokusy o komunikáciu, počúvať a akceptovať jeho pocity a komunikovať vtedy, keď je na to dieťa pripravené.

Významným fenoménom, pri ktorom treba byť osobitne obozretný v komunikácii s deťmi o téme straty a smrti, je podľa viacerých odborníkov používanie eufemizmov a náboženských termínov. Eufemizmus sa definuje ako „pomenovanie nepríjemného javu jemnejším výrazom,

²¹ Petriľáková, Z.: Skúsenosti s riešením problematiky straty na základných a špeciálnych základných školách pre žiakov s telesným postihnutím a na špeciálnych základných školách pre žiakov s mentálnym postihnutím. Diplomová práca. Katedra špeciálnej pedagogiky. Pedagogická fakulta. Univerzita Komenského v Bratislave, 2019.

Vančová, A. – Osvaldová, M.: Effects of Orff Schulwerk conception on music abilities of pupils with mental disorder. AD ALTA, 2019, roč. 9, č. 2, s. 261-264.

zjemnenie.²² Medzi často používané frázy spojené so smrťou patria napríklad vyjadrenia ako „odpočívať v pokoji“ a „spať večným spánkom“. Takéto výrazy však môžu u dieťaťa vyvolať strach zo spánku či odpočinku, keďže sa bude obávať, že by v takomto prípade mohlo tiež umrieť. Rovnako mätúce môže byť vyjadrenie, že daný človek „odišiel na dlhú cestu“, ktoré môže budiť dojem, že každý, kto sa od neho odlúči, sa už nikdy nemusí vrátiť. Zároveň môže po takomto vysvetlení dieťa neustále očakávať návrat strateného blízkeho z tejto „dlhej cesty“. Ďalším často používaným eufemizmom je fráza, že zosnulá osoba „odišla do neba“. L. Seftel²³ zdôrazňuje, aby dieťa pochopilo, čo sa stalo a čo sa deje, zvyčajne mu nestačí jedno vysvetlenie, lebo vyvoláva otázky. L. Seftel²⁴ uvádza, že je nesmierne dôležité, aby rodičia pri vysvetľovaní zbytočne nezaťažovali dieťa prehnanými detailmi alebo medicínskymi a odbornými termínmi. Dieťa by však malo dostať predovšetkým pravdivé vysvetlenie základných faktov, ktoré musia byť podané primeranou formou.

Ako jeden ďalší častý a nebezpečný eufemizmus je fráza: „Otecko je teraz hviezdou na nebeskej oblohe.“²⁵ Náboženstvo však môže slúžiť aj ako významný prvok v súvislosti s utváraním detského porozumenia konceptu smrti.²⁶ Aj v tomto prípade je však dôležité brať do úvahy aktuálnu úroveň detského vnímania. To, ako bude dieťa vnímať pojmy ako *nebo* či *Boh*, do veľkej miery závisí od veku a kognitívnej úrovne dieťaťa, ale tiež od jeho predchádzajúcich osobných skúseností s ich bežným používaním v rodine. Náboženské presvedčenie dokáže byť vo chvíľach vyrovnávania sa so stratou kľúčovým elementom. Ak však náboženstvo nezohráva dôležitú rolu v živote rodiny už pred stratou blízkej osoby, môže byť zdôvodňovanie fyzickej smrti človeka motivované frazeologickými vyjadreniami ako *je to Božia vôľa* či *už je pri Bohu* a pod., pre dieťa mätúce a skôr vzbudzujúce obavu ako uistenie a pokoj.

Ak dieťa neprichádzalo do kontaktu s podobným náboženským presvedčením už skôr, môžu v ňom vzniknúť obavy, že Boh sa môže kedykoľvek rozhodnúť vziať si človeka k sebe. Otázke náboženských vyjadrení pri komunikácii o smrti, ale tiež úlohe náboženstva v procese detského porozumenia sa venujú aj ďalší odborníci. Napríklad Cotton a Range (1990)²⁷ sa domnievajú, že náboženské vysvetlenia môžu deťom brániť v adekvátnom porozumení smrti. Naopak Harris²⁸ uvádza, že najskôr sa rozvíjajú detské biologické koncepcie smrti a náboženské koncepcie smrti sú až následne postavené na tomto biologickom základe bez toho, aby do neho zasahovali. Rovnako u dospelých i detí môže biologické a náboženské chápanie smrti koexistovať. Podľa Crucheta²⁹ môže zahrnutie náboženských pohľadov do vysvetľovania otázok smrti dať väčší význam i samotnému biologickému vysvetleniu. Talwar³⁰ objasňuje, že biologické vysvetlenie umožňuje deťom pochopiť, že smrť je konečná a nezvratná, zatiaľ čo náboženské či duchovné

²² Kačala, J. – Pisaričková, M. – Považaj, M.: Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Bratislava: Veda, 2003. 985 s.

²³ Seftel, L. Grief Unseen: Healing Pregnancy Loss Through the Arts. 1. vyd. London: Jessica Kingsley Pub, 2006. 191 s.

²⁴ Seftel, L. : Grief Unseen, c. d., s. 66.

²⁵ Parkes, C. M. – Relf, M. – Couldrick, A.: Poradenství pro smrtelně nemocné a pozůstalé, c. d. 180 s.

²⁶ Leming, M. R. – Dickinson, G. E. Understanding dying, death, and bereavement, c. d.

²⁷ Cotton, C. R. – Range, L. M.: Children's death concepts: relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. In Talwar, V. – Harris, P. L. – Schleifer, M. (eds.): Children's Understanding of Death: From Biological to Religious Conceptions, c. d., s. 123-127.

²⁸ Harris, P. L.: Children's acceptance of conflicting testimony: The case of death. In Talwar, V. – Harris, P. L. – Schleifer, M. (eds.): Children's Understanding of Death: From Biological to Religious Conceptions, c. d., s. 475-476.

²⁹ Cruchet, D.: Leçons apprises des experts : les enfants en deuil. In Talwar, V. – Harris, P. L. – Schleifer, M. (eds.): Children's Understanding of Death: From Biological to Religious Conceptions, c. d., s. 59-68.

³⁰ Talwar, V. – Harris, P. L. – Schleifer, M.: Children's Understanding of Death: From Biological to Religious Conceptions, c. d.

vysvetlenie im umožňuje premýšľať o zmysle smrti a ich vzťahu s milovanou osobou, ktorú stratili. Je však dôležité, či bolo náboženské presvedčenie a viera (nech už je akákoľvek) súčasťou života rodiny práve aj pred stratou blízkej osoby. Ak sa totiž začnú používať náboženské vysvetlenia v rodine až v súvislosti s udalosťou smrti blízkeho, spôsobujú vysvetlenia tohto druhu pre dieťa obavy a zmätok.

Komunikácia o smrti a strate blízkeho ako dôležitá súčasť vzdelávania pedagógov

Škola je prostredie, v ktorom deti môžu získať realistický pohľad na smrť, stratu blízkeho a podporu v smútení. Rozhovory o smrti sú často spojené so strachom, úzkosťou, vyhýbaním sa a nedorozumeniami. Komunikácia o smrti a strate nepochybne nesie so sebou množstvo rešpektu, obáv aj strachu. Neodborná a ľahkovážna komunikácia môže strach a obavy zo smrti umocniť, avšak primeraná, citlivá a odborná komunikácia môže viesť k realistickému vnímaniu smrti a straty, k vytvoreniu optimálnych stratégií a predchádzaniu vzniku komplikovaných mechanizmov zvládania smútku zo straty.

V štúdiu zameranej na postoje učiteľov k vzdelávaniu o smrti boli identifikované pozitívne postoje. Výsledky výskumov realizované v roku 2020³¹ potvrdili aj naše zistenia. Veľmi dôležitým východiskom pre výchovu a poznanie o smrti je v prvom rade vzdelávanie pedagógov o spôsoboch komunikácie. Napriek skutočnosti, že pedagógovia považujú za nesmierne dôležité vzdelávať sa v danej oblasti, väčšina z nich neabsolvovala žiadny kurz alebo inú formu prípravy v oblasti vzdelávania o smrti. Doterajšie zistenia podporujú potrebu realizovať programy príprav učiteľov v oblasti takéhoto vzdelávania, do prípravy ktorého je nevyhnutne zapojiť odborníkov v širokom spektre spoločenskovedných, antropologických, kulturologických, ale aj filologických disciplín.

Práve vo výskumnej štúdiu z roku 2021 sa autori zamerali na postoje a skúsenosti pedagógov v komunikácii a edukácii žiakov o téme smrti na základných školách.³² Výsledky štúdie poukázali na skutočnosť, že pedagógovia považujú za dôležité zaradiť tému posledných vecí človeka, ktorej súčasťou bude aj komunikácia o smrti, do učebných osnov. Napriek uvedenému, pedagógom chýba potrebné vzdelanie v danej oblasti. Z výsledkov vyplýva, že učitelia mali tendencie vysielat' žiakom posolstvo o tom, že by mali/nemali smútiť, čo sa považuje vzhľadom na danú situáciu za neadekvátne. Ďalším výsledkom je, že pedagógovia nedokázali vyhodnotiť, ktoré prejavy v správaní sú dôsledkom smútenia a ktoré sú už deviantne orientované. Dôležitým zistením je, že učitelia prejavovali obavy z negatívnych dôsledkov z komunikácie o smrti. Z výsledkov štúdie je tiež zrejmé, že vzdelávanie pedagógov v oblasti komunikácie a edukácie žiakov o téme smrti je nevyhnutné. Parciálne výsledky zároveň identifikovali mierne vyššiu vlastnú/špecifickú kompetenciu učiteľov základných škôl vzdelávať žiakov o posledných veciach človeka a smrti v porovnaní so stredoškolskými pedagógmi.

V štúdiu zameranej na postoje adolescentov k vzdelávaniu o smrti sa ponúkajú nové pohľady na skutočnosť, že i téma smrti je blízka už adolescentom a často sa ich dotýka prostredníctvom straty blízkych.³³ Identifikovala sa potreba zabezpečenia vzdelávania pedagógov, rodičov,

³¹ Herrero, P. R. – Gascón, A. H. – Bonet, G. P. – Sánchez-Huete, J. C.: What do teachers think of death education? In: *Death studies*, vol. 46, 6, 2022, pp. 1518–1528. <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1817176>

³² Doris, V. – Arambašić, L.: Teaching students about death and other losses. *Croatian Regional Development Journal*, 2021, roč. 2, č. 2, s. 17-31, <https://doi.org/10.2478/crdj-2021-0011>

³³ Herrero, P. R. – Gascón, A. H. – González, J. J. C. – Aboitiz, R. J.: Do adolescents want death to be included in their education? *Social Psychology of Education*, 2021, roč. 24, s. 857-876, <https://doi.org/10.1007/s11218-021-09635-w>

vychovávateľov a poradcov v oblasti komunikácie a vzdelávania sa o smrti. Aj študenti vyjadrovali svoj pozitívny postoj k zaradeniu vzdelávania o posledných veciach človeka a smrti do učebných osnov. Vysoká dôležitosť prípravy budúcich učiteľov bola identifikovaná ako nedostatok v informovanosti pedagógov o edukácii o smrti a o schopnostiach žiakov porozumieť téme a komunikovať o nej nielen s blízkymi, ale aj s pedagógom. Čiastkové výsledky identifikovali u študentov pomerne vysokú mieru strachu a obáv zo smrti, čo môže mať vplyv na ich vnútorné prežívanie a schopnosť racionálne uvažovať a komunikovať o téme. Edukáciu o téme smrti je potrebné zahrnúť do prípravy budúcich učiteľov, aby sa v budúcnosti danej téme nevyhýbali a dali možnosť žiakom zdôveriť sa so strachom i obavami z nej. Rovnako tak budú mať možnosť pomôcť žiakom prekonať smútok zo straty im prístupným spôsobom.

S pojmom *smrť* sa deti a adolescenti môžu stretnúť v akomkoľvek prostredí, či už z vlastnej skúsenosti alebo sprostredkované od rovesníkov a médií.

Po skúsenosti so stratou môže dieťa prichádzať do školy s mnohými nezodpovedanými otázkami a nenaplnenými potrebami, ktoré môžu vplývať na jeho školské výsledky, správanie, a tiež na jeho vzťahy s rovesníkmi i učiteľmi. Pedagóg a ostatní zamestnanci školy by mali poznať povahu a rozsah možných detských reakcií po strate blízkej osoby. Učiteľ alebo školský psychológ môže byť práve tou osobou, ktorá zohrá dôležitú úlohu pri zodpovedaní otázok dieťaťa o tom, čo sa deje, keď človek zomrie.³⁴ Dôležité je poznamenať, že nevyhnutnou súčasťou práce pedagóga s dieťaťom po strate blízkeho je vytvorenie a udržiavanie si vzťahu s dieťaťom, ktorý je postavený na dôvere, úprimnosti a otvorenosti. Neodmysliteľnou súčasťou práce pedagóga je komunikácia s dieťaťom o pojmoch, ako sú smrť a smútok. Z vyššie uvedeného vyplýva nevyhnutná požiadavka, aby špeciálny pedagóg, učiteľ, psychológ a ďalší odborníci, ktorí vstupujú do komunikácie napríklad s nevyliciteľne chorým jednotlivcom, disponovali komunikačnými zručnosťami v oblasti na tému posledných vecí človeka, smrti a pod. a dokázali o téme erudovane a primerane hovoriť, vysvetľovať tieto skutočnosti chorým deťom i ich spolužiakom v škole, ktorú takýto žiak navštevuje.

S. Longbottom a V. Slaughter už poukázali na skutočnosť, že deti majú obmedzený prístup k realistickým informáciám o smrti a umieraní, čo ovplyvňuje ich schopnosť porozumieť smrti ako súčasť života a následne aj mechanizmom zvládania smútku zo straty blízkeho,³⁵ z ktorých vyvodili odporúčania pre komunikáciu a edukáciu detí posledných veciach človeka a smrti:

- pedagógovia a rodičia by mali umožniť deťom spoznávať prírodu a kolobeh života v nej;
- komunikácia o smrti by mala byť čestná, úprimná, premyslená;
- smrť môžeme deťom priblížiť pomocou biologických cyklov a fungovaní tela;
- komunikácia s dieťaťom by nemala obsahovať zmes faktov a eufemizmov;
- rodič aj pedagóg by mal prihliadať na skutočnosť, že dieťa kopíruje ich vlastné postoje k téme smrti a umieraní;
- vhodným prostriedkom komunikácie na podporu vnímania smrti je sledovanie a následne vysvetlenie rozprávkových príbehov, v ktorých je zobrazovaná smrť. K tomu treba dodať, že problematika smrti, boj života a smrti ako súperenie dobra a zla a výklad tohto súperenia

³⁴ Petriřáková, Z.: Skúsenosti s riešením problematiky straty na základných a špeciálnych základných školách pre žiakov s telesným postihnutím a na špeciálnych základných školách pre žiakov s mentálnym postihnutím, c. d., s. 44. Šúlovská, M. – Vančová, A. – Neupauerová, N.: Laterality and its influence on the written expression of intellectually disabled pupils. In: *XLinguae*, European Scientific Language Journal, 2019, roč. 12., č. 4, s.130-142, <http://doi.org/10.18355/XL.2019.12.04.11>

³⁵ Longbottom, S. – Slaughter, V.: Sources of children's knowledge about death and dying. In: *Philosophical transactions of the royal society*. 2018, vol.373, issue 1754, <http://doi.org/10.1098/rstb.2017.0267>

sa veľmi dobre zachytáva aj v slovenskej ľudovej próze i vo veršovaných útvaroch, preto je nevyhnutné vnímať aj tieto faktory, ktoré poznatky z ľudovej naratívnej tradície poskytnú nové možnosti na terapiu.

Dôvody učiteľov, pre ktoré sa bránia a vyhýbajú komunikácii o smrti s deťmi a žiakmi, sú zhrnuté napríklad v práci Z. Petriľákovvej.³⁶ Za jeden z dôvodov možno pokladať presvedčenie učiteľov, že smrť je vecou, ktorá deti jednoducho nezaujíma a zároveň sa ich netýka, takže je lepšie o tejto téme vôbec nehovoriť, pretože jedinou vecou, ktorú môžeme dosiahnuť je to, že u detí vytvoríme strach, ktorý predtým neexistoval. Ďalej sa podľa Bowieho³⁷ a Reida³⁸ môžeme stretávať s učiteľmi, ktorí aj napriek tomu, že si možno uvedomujú fakt, že sa problematika smrti týka aj škôl, o tejto téme radšej nehovoria a vyhýbajú sa jej v dôsledku toho, že sa sami nevedia s týmto fenoménom nevedia vysporiadať a nemajú k téme ani vlastné vyhradené názory a postoje. Ďalším dôvodom, ktorý uvádza Bowie³⁹ je presvedčenie, že aj keď sa táto téma detí týka a môže ich vystrašiť, predsa by mala byť s deťmi komunikovaná na základe presvedčenia a nastavenia konkrétnej rodiny. Niektorí učitelia si teda myslia, že komunikácia o smrti v prostredí školy by mohla byť v rozpore s nastavením a presvedčením rodiny, napríklad ak by sa o smrti hovorilo len na úrovni biologických pojmov a súvislostí, hoci by rodina bola veriaca a pod. Faktorom však zostáva, že sa táto téma napokon z komunikácie s deťmi často úplne vynecháva nielen z biologického aspektu, ale aj náboženského a akéhokoľvek iného. Ďalej podľa Bowieho je dôležité, aby boli učitelia aspoň čiastočne tréningovaní a vzdelávaní, aby v daných situáciách mali aspoň nejakú predstavu, ako konať a aké postoje zaujať. Tým by sa zabránilo situáciám, s ktorými sa, žiaľ, možno stretnúť najčastejšie: Učiteľ je otázkami zaskočený, a keďže nevie, ako má na ne reagovať, jednoducho sa danej téme radšej vyhne. V súčasnosti však v príprave budúcich učiteľov na väčšine univerzít nie je zahrnutý žiadny predmet s pedagogickým alebo didaktickým zameraním na tému posledných vecí človeka a smrti. D. Dennis⁴⁰ pokladá za nevyhnutné, aby si dospelí a osobitne budúci učitelia uvedomovali dôležitosť poznať vývin detského chápania a vnímania smrti ako prípravy na otázky, ktoré budúci pedagóg má zodpovedať primerane veku žiaka, študenta. To neznamená, že by učitelia mali poskytovať žiakom konkrétne edukačné kurzy týkajúce sa smrti, alebo poradenstvo v oblasti smútenia. Tieto úlohy sú podľa Eshbaugh⁴¹ skôr v kompetenciách psychológov. Je však potrebné, aby prinajmenšom sami psychológovia poznali, ako reagovať a poskytnúť primerané, vhodné a postačujúce odpovede naplňujúce a uspokojujúce potreby detí. Preto je tu nevyhnutná interdisciplinárna spolupráca s inými disciplínami najmä pri výskume i aplikácii kulturologicky zameraných tém a obsahov

³⁶ Petriľáková, Z.: Skúsenosti s riešením problematiky straty na základných a špeciálnych základných školách pre žiakov s telesným postihnutím a na špeciálnych základných školách pre žiakov s mentálnym postihnutím, c. d., s. 74.

³⁷ Bowie, L.: Is there a place for death education on the primary curriculum? In Galende, N. (ed.) *Death and Its Didactics in Pre-School and Primary School*. University of the Basque Country, Leioa, Spain. 2014, s. 92, <https://doi.org/10.1111/1468-0122.00150>

³⁸ Reid, J.: Teacher attitudes on coping with grief in public school classroom. In Galende, N. (ed.) *Death and Its Didactics in Pre-School and Primary School*. University of the Basque Country, Leioa, Spain. 2014, s. 91-97, doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.403>

³⁹ Bowie, L.: Is there a place for death education in the primary curriculum? In Galende, N. (ed.) *Death and Its Didactics in Pre-School and Primary School*. University of the Basque Country, Leioa, Spain. 2014, s. 92, doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.403>

⁴⁰ Dennis, D.: The past, present, and future of death education, In Galende, N. (ed.) *Death and Its Didactics in Pre-School and Primary School*. University of the Basque Country, Leioa, Spain. 2014, s. 96, doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.403>

⁴¹ Eshbaugh, E.: Potential mediators of the relationship between gender and death anxiety. In Galende, N. (ed.) *Death and Its Didactics in Pre-School and Primary School*. University of the Basque Country, Leioa, Spain. 2014, s. 92, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.403>

zameraných na oblasť posledných vecí človeka, krízy, vnímania bytia, ktorých obraz je súčasťou jazykového vnímania sveta.

Záver

Zámerom komunikácie o umieraní, osobitne s deťmi, je pochopiť zmysel života v kontexte kontaktu so smrťou a stratou blízkeho. Do úvahy treba brať rodinné a kultúrne hodnoty a tiež vierovyznanie. Neodborná, necitlivá komunikácia môže umocňovať strach a obavy zo smrti, avšak primeraná, citlivá a odborná komunikácia môže priviesť k nájdeniu takých stratégií a mechanizmov, ktoré pomôžu nájsť možnosti na zvládanie smútku z posledných vecí človeka a zo straty blízkeho v rozmanitých kultúrnych a spoločenských súvislostiach.

The phenomenon of death and dying in communication with children

Kristína Tkáčová – Terézia Harčariková – Zuzana Ivanová

We encounter the phenomenon of death and dying more and more often in the children population. Therefore, communication about death and dying is very important already in childhood. Also for this reason, we wanted to point out its importance. We agree with the opinion of Jasenková (2005) and Mikesková (2005) that communicating with a child about death does not mean naming the situation cruelly and callously.⁴² The purpose of communication with a child who is dying or who has lost a loved one due to an incurable disease is to take into account, first of all, his health condition, developmental specifics and, last but not least, the age of the child with whom we are communicating about death, possible past experience with death and loss. Family and cultural values and beliefs must also be taken into account. Unprofessional, insensitive communication can increase fear and anxiety about death, however, appropriate, sensitive and professional communication can lead to a realistic perception of death and loss, to the creation of optimal strategies and to the prevention of the emergence of complicated mechanisms for coping with the grief of loss.

⁴² Jasenková, M. – Mikesková, M.: Pomáhať žiť a zomierať, radovať sa a smútiť, c. d. s. 28.